

господарство Радянської України: До 25-ліття Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. – 100 с. 34. Пістун М. Д. Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ / М. Д. Пістун. – К.: ВИД, 2006. – 34 с. 35. Руденко В. П. Розвиток географічних засад раціонального природокористування в Україні у першій половині ХХ ст. / В. П. Руденко // Український географічний журнал. – 2005. – № 1. – С. 11–17. 36. Швидько Г. К. Орільський талант / Г. К. Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2002 рік: Бібліогр. покажчик / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2001. – С. 122–126. 37. Швидько Г. К. Нелегкий шлях до вершин науки / Г. К. Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік – І півріччя: Бібліогр. видання. У 2-х ч. Ч. І. / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010. – С. 140–143.

Марія Шевченко

МАТЕРИАЛЫ ЛИЧНОГО ФОНДА АКАДЕМИКА К. ВОБЛОГО КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В статье на основе анализа документов личного фонда К. Г. Воблого выяснены информационные возможности для исследования его жизни и деятельности, а также отображение в них истории Академии наук УССР. Освещены научные исследования ученого в период Второй мировой войны. Проанализирована переписка К. Г. Воблого, которая определяет круг его научного общения.

Ключевые слова: К. Г. Воблый, Вторая мировая война, эвакуация, деятельность, АН УССР.

Maria Shevchenko

MATERIALS PERSONAL FUNDS ACADEMICIAN K. VOBLY AS A HISTORICAL SOURCE

The article based on the analysis of documents from the personal fund of K. G. Vobly's, clarified informative opportunity to study his life and activities as well as reflection of history the Academy of Sciences of Ukraine. Elucidates research of the scientist during World War II. Correspondence K. G. Vobly's, which defines the terms scientific communication are analyzed.

Key words: K. G. Voblyi, World War II, evacuation, activity, the Academy of Sciences of Ukraine.

УДК 930.1:[94(477):94(430)]:355.01

Олександр Марущенко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

У статті аналізуються основні тенденції та особливості дослідження сучасною вітчизняною історіографією окремих аспектів початкового періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр., пов'язаних з поразками і невдачами Червоної армії у зіткненнях з військами Вермахту влітку-восени 1941 р., морально-політичним і психологічним станом військовослужбовців і цивільного населення, мобілізаційною і евакуаційною політикою сталінського режиму. Констатуються актуалізація і активізація дослідницьких зусиль українських істориків у даній тематичній ніші, зумовлені, зокрема, 75-річчям від часу нападу нацистської Німеччини на СРСР. Виокремлюються новітні історіографічні інтерпретації цієї теми та перспективи її подальшого вивчення.

Ключові слова: історіографія, СРСР, Німеччина, Червона армія, Вермахт.

75-річчя початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. спонукає українських науковців уважно проаналізувати нинішній стан вітчизняної історіографії цієї проблеми і зокрема об'єктивно з'ясувати причини невдач і поразок Червоної армії у найскладніший, початковий період цієї війни влітку-восени 1941 р. До них тривалий час традиційно відносилися помилки в оцінці можливого часу нападу німців на СРСР, його начебто раптовість і неочікуваність, перевага агресора у силах, досягнута його багаторічною підготовкою до війни; використання воєнно-економічного потенціалу чи не всієї Європи, концентрація Німеччиною та її союзниками колосальних збройних сил і найновішої техніки та озброєнь вздовж радянського кордону, бойовий досвід німецьких військ, одержаний під час війни на Заході тощо [1, с.4].

За останні чверть століття вітчизняні історики, працюючи в якісно нових умовах радикального перегляду збанкрутілих концептуально-методологічних і теоретичних засад радянської доби, архівної революції 1990-х – 2000-х рр., інтернаціоналізації української історичної науки, суттєво поглибили своє розуміння і бачення головних проблем початкового етапу німецько-радянської війни. Про це свідчить поява змістовних наукових праць В. Гриневича [2], В. Грицюка [3], М. Ковалю [4], О. Лисенка і В. Грицюка [5], Ю. Ніколайця [6], І. Патриляка і М. Боровика [7] та інших істориків,

підготовлених з нових, україноцентричних позицій, в яких досліджуються геополітичні та військові аспекти даної теми, суспільно-політичні настрої і морально-психологічний стан військовослужбовців Червоної армії і населення України на початку війни, проблеми ідеологічної, національної, мобілізаційної та евакуаційної політики радянського режиму.

Метою даної статті є визначення основних тенденцій, особливостей та підсумків української історіографії досліджуваної теми на нинішньому етапі її розвитку, окреслення перспектив подальшого наукового поступу, визначення низки важливих проблем, які потребують свого вивчення у майбутньому.

До замовчуваних в радянській історіографії й активно обговорюваних нині причин військових поразок і невдач Червоної армії після 22 червня 1941 р. насамперед слід віднести згубні політичні прорахунки і стратегічні помилки керівництва СРСР на чолі з Й. Сталіним. Вони були пов'язані з неправильною оцінкою Кремлем ступеня безпосередньої загрози агресії проти СРСР з боку Німеччини, офіційною військово-політичною доктриною, яка виключала ведення широкомасштабних і тривалих бойових дій на радянських теренах і передбачала, що в разі нападу на СРСР ним у відповідь буде завдано нищівного удару, і ворог буде розгромлений на його території [1, с.4; 5, с.52–56; 7, с.103,109,111,123; 8, с. 53].

До чинників, що зумовили для радянських збройних сил трагічний перебіг початкового етапу війни та їх фактичну тогочасну поразку у зіткненнях з військами Вермахту українські науковці відносять і зосередження основних зусиль радянського військово-політичного керівництва на розробці лише одного, наступального варіанту дій своєї армії і повне ігнорування альтернативного, оборонного варіанту, про підготовку і розробку якого навіть не йшлося [3, с.26, 27; 5, с.55, 56; 8, с.53; 9, с.213, 221, 222]. За визнанням відомого вітчизняного фахівця з проблем військової історії України М. Ковалю, в довоєнний час стратегічна оборона не передбачалася ні воєнною доктриною, ні планами радянського командування [4, с.82]. Сучасні провідні дослідники проблеми О. Лисенко і В. Грицюк стверджують, що питання стратегічної оборони не розглядалося навіть теоретично, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною [5, с.56]. Відповідно бойові дії на власній території не розглядалися навіть як один із можливих сценаріїв розвитку подій, а ворог мав бути розгромлений на чужій території і «малою кров'ю» [5, с. 55, 56; 7, с.108]. Вітчизняні історики припускають, що маючи власні міркування щодо майбутньої ролі СРСР у світовій війні і сподіваючись на виснаження західноєвропейських держав, Й. Сталін готувався до тріумфального походу Червоної армії – «визволительки» в Європу з метою її радянізації та на «допомогу» поневоленим нацистами народам [7, с.99–100,103,109; 8, с.50].

Українські історики звертають велику увагу на такі дражливі аспекти розглядуваної теми, як неефективне управління радянськими військами у самий відповідальний, початковий період війни через розгубленість і потрясіння Й. Сталіна у зв'язку з невдалим для СРСР початком війни, криза стратегічного керівництва збройною боротьбою народу, його недалекоглядність та самовпевненість, некомпетентність командування, що спиралося на волюнтаристські сталінські директиви; нестача досвідчених військових фахівців, чимало з яких загинуло під час репресій 1930-х рр. [10, с.164; 11, с.125, 126,132]. Вони констатують, що керівні кадри Червоної армії не наважувалися брати на себе відповідальність і діяти самостійно в разі необхідності, ілюструючи ці висновки численними фактами «котлів» і оточень радянських військ німцями. Це було одним із найпоказовіших прикладів неефективного керівництва Червоною армією і чималою мірою сприяло деморалізації і дезорганізованості, хаосу і розгубленості у військах, а також масовому дезертирству військовослужбовців, яке стало справжнім бичем і лихом для радянських збройних сил, виразним доказом небажання значної частини червоноармійців і командирів захищати комуністичну систему зі зброєю в руках [7, с.118–121; 8, с.56,65–68; 10, с.164; 12; 13, с.15]. Його результатами і проявами були, зокрема, помітне поширення з початком війни з Німеччиною антирадянських настроїв у середовищі військових, очікування поразки сталінського режиму, стрімке зростання в армії з огляду на військові поразки і територіальні втрати поразницьких і панічних настроїв, випадків добровільної масової здачі у полон [13, с.15].

Ще однією донедавна абсолютно замовчуваною причиною трагічного перебігу початкового періоду німецько-радянської війни нині в українській історіографії вважається незадовільний морально-політичний і психологічний стан значної частини військових і цивільного населення регіонів, на теренах яких розгорталися військові дії [8, с.65–68; 10, с.164]. Він зумовлювався вадами радянського тоталітарного режиму, державним терором довоєнного періоду, що не припинявся і впродовж всієї війни; несприйняттям значною масою населення України комуністичної ідеології та сталінської влади, її політики і практики, розколотістю українського суспільства і кризою лояльності його значної частини до радянської системи, викликаних всією передвоєнною внутрішньою і зовнішньою політикою більшовицького режиму [4, с.79–84; 8, с.66–68]. На боєздатності армії і флоту негативно позначилася й дезорієнтація їхнього особового складу

у визначенні реального противника внаслідок проведення кремлівськими лідерами напередодні Другої світової війни політики «умиротворення» Німеччини й укладання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад (пакту Молотова-Ріббентропа), який брутально поділив Центрально-Східну Європу на сфери впливу двох диктаторських режимів [5, с.53; 10, с.164]. На думку М. Ковалю, висловлену ним ще на початку 1990-х рр., сліпа віра Й.Сталіна в радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р., у домовленості про спільні дії з А.Гітлером відіграла фатальну роль у непередодності СРСР до війни [11, с.124].

Такі ж оцінки даються українськими істориками і укладеному після розгрому Польщі радянсько-німецькому договору про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р., який за визначенням В. Гриневича і О. Лисенка, вніс ще більшу веремію у суспільну свідомість, дезорієнтувавши Червону армію і радянське суспільство відносно потенційних ворогів і друзів та перспектив майбутньої війни [14, с.675].

Як стверджує сучасний український військовий історик В.Грицюк, найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення радянської сторони із приведенням своїх військ у повну бойову готовність [3, с.26]. На його думку, неготовність військ прикордонних округів до відбиття ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила невідповідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни з Німеччиною [3, с.26]. Під децю іншим кутом зору розглядає цю проблему В. Гриневич і стверджує, що не раптовість німецького нападу, а те, що він припав саме на момент розгортання на західних кордонах військових контингентів Червоної армії, обумовило подальший трагічний хід подій. На його думку, це сплутало усі стратегічні плани сталінського керівництва, призвело до паніки та дезорганізації як у діях радянських військ, так і у вищому керівництві країни [14, с.721].

Об'єктом досліджень українських науковців стали мобілізаційні та евакуаційні заходи радянської влади після 22 червня 1941 р. й реакція на них населення України. В сучасних наукових студіях проаналізовані кількісні та якісні показники цих процесів, їх відповідна психологічна атмосфера. В них наводяться факти незадовільної явки мобілізованих громадян до військових частин у східноукраїнському і зриву мобілізації та антирадянських повстань в тилу Червоної армії в західноукраїнському регіонах, а також масового дезертирства мобілізованих з частин, які були викликані, зокрема, нелояльністю значних мас українського населення щодо сталінської влади. На думку В. Гриневича, цей останній чинник став основною причиною фактичного провалу радянської мобілізаційної кампанії, адже від 2,5 – до 3 млн мешканців УРСР, що підлягали призову, залишилося на окупованій території [13, с.16]. Він наводить неопубліковані дані, зібрані у повоєнні роки комісією з історії Великої Вітчизняної війни, згідно з якими на окупованій території за різних обставин (дезертирство, недбалість військоматів, швидкоплинність зміни лінії фронту тощо) залишилося 5,6 млн військовозобов'язаних [14, с.728].

В. Гриневич закликає не абсолютизувати й успіхи радянської евакуаційної політики в Україні в цілому, оскільки загалом в окупованій Україні залишилося понад 90 % її населення і його помітна частина (переважно селянство) чинила опір вивезенню чи псуванню майна та знищенню врожаю. На його думку, не більше 2,5 млн осіб спромоглися евакуюватися з України, що становило 6–7 % її населення і яскраво свідчило про головні пріоритети радянської евакуаційної політики, які полягали не у рятуванні людей через брак часу і практичних можливостей, а у вивезенні насамперед техніки, обладнання, сировини тощо [13, с.16; 14, с.728–731].

У сучасній вітчизняній історіографії значна увага приділена аналізу політичної поведінки населення Західної України в умовах наступу Вермахту з початком німецько-радянської війни. Українські історики встановили прямий зв'язок між здійснюваними комуністичним режимом терористичними методами радянської влади краю у 1939–1941 рр. та потужним сплеском антирадянських настроїв в регіоні. Нетривале тиранічне сталінське правління стало також каталізатором поширення й зміцнення репрезентованого ОУН антирадянського самостійницького руху, що вважав комуністичну диктатуру в СРСР головним ворогом виникнення й розбудови самостійної Української держави [7, с.316–319; 14, с.725; 15, с.98–108].

Важливим аспектом досліджуваної теми є вивчення українськими істориками ідеологічної та національної політики більшовицького режиму, її змін та еволюції в початковий період німецько-радянської війни. Зокрема, в працях провідного дослідника цієї теми В. Гриневича констатується поширення в агітаційно-пропагандистській діяльності радянської влади з перших днів війни не лише оборонного, але й виразно російсько-патріотичного звучання. Ним же звертається увага на відкидання сталінським керівництвом з початком війни інтернаціоналістичних гасел і взяття на озброєння ідеології російського націоналізму-патріотизму та культивування ідеї «старшого брата – великого російського народу», яка залишалася альфою і омегою сталінської національної політики [13, с.16–17; 14, с.731–736].

Водночас В.Гриневич проаналізував специфіку радянської та німецької пропаганди на початковому етапі війни і встановив відірваність від реалій та неефективність більшовицької та виразний вплив німецької пропаганди на політичні настрої частини бійців і командирів Червоної армії [13, с.15].

Таким чином, в сучасній українській історіографії продовжується плідна розробка гострих і актуальних проблем історії німецько-радянської війни 1941–1945 рр., її воєнно-стратегічного, геополітичного і морально-психологічного аспектів. Звільнені від політико-ідеологічного контролю і цензури, вітчизняні історики прагнуть об'єктивно досліджувати усі таємниці і обставини виникнення цієї велетенської трагедії, що принесла українському народові неймовірні страждання і горе.

Вони визначають комплекс політичних, військово-технічних, організаційних, ідеологічних, психологічних та ситуативних чинників, які переважно зумовили катастрофу Червоної армії і СРСР загалом у 1941 р., негативно вплинули на перебіг кампаній військової мобілізації і евакуації та їх ефективність. До них, зокрема, віднесені: політичні помилки сталінського керівництва, численні прорахунки у керуванні військами, загалом низький морально-психологічний стан як самих радянських військ, так і значної частини цивільного населення областей України, де відбувалися події перших місяців війни. Українськими істориками з'ясовані стан суспільної свідомості в Україні на початковому етапі німецько-радянської війни, роль морально-політичного фактора у поразках Червоної армії в 1941 р., простежено ставлення різних верств населення до радянської військової мобілізації та евакуації у 1941 р.

Сучасні українські дослідники довели, що поширені в радянській історіографії ідеологеми про «морально-політичну єдність радянського народу» напередодні та у роки німецько-радянської війни, про «беззастережну віру радянських людей в ідеали комунізму, їх відданість комуністичній партії» не відповідали реальній дійсності і виявилися позірними. Адже, і цей висновок ґрунтується на доволі значній джерельній базі, українське суспільство напередодні і на початку німецько-радянської війни виявилось політично розколотим, при чому його значна частина демонструвала або відверто вороже, або індиферентне ставлення до більшовицького режиму, засвідчивши кризу лояльності до радянського ладу [6, с.60–62; 13, с. 22; 14, с.721–731; 16; 17].

Поза сумнівом, об'єктивне вивчення всіх окреслених тем і проблем і надалі залишатиметься пріоритетним завданням вітчизняних істориків, реалізація якого неможлива без введення до наукового обігу нових джерельних масивів – матеріалів особистого походження, листування, щоденників і спогадів учасників тих подій, впровадження мікродосліджень і вивчення локального контексту, підготовки нових наукових праць, написаних з використанням методів не тільки політичної і мілітарної, а й соціальної, культурної, усної історії та історії повсякденності.

На порядок денний у вивченні теми висуваються морально-етичні, гуманістично-антропологічні і просопографічні підходи і критерії історичного дослідження, аби розкрити людський вимір тієї жорстокої епохи. Вважаємо, що у вітчизняній історіографії бракує праць, у яких досліджувана тема вивчалася і відтворювалася би наскрізно і всеаспектно і написання яких давно очікується українським суспільством. Адже без цього буде складно відтворити об'єктивну картину героїчної і жертвової історії українського народу в роки Другої світової війни, яка б відповідала сучасним очікуванням і запитам, інтелектуальним та інформаційним викликам ХХІ ст.

Список використаних джерел

1. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін.]. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
2. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1941 рр.) / В. А. Гриневич. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 520 с.
3. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – 150 с.
4. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Лисенко О. До і після 22 червня 1941-го... / О. Лисенко, В. Грицюк // Віче. – 2016. – № 11–12. – С. 52–56.
6. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю. Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 62 с.
7. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. – 590 с.
8. Україна у Великій війні 1939–1945. – К.: Емма, 2014. – 264 с.
9. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша / [О. Лисенко, В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – 733 с.
10. Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети. – К.: Видавн. Дім «ІнЮре», 2001. – 448 с.
11. Коваль М. В. Трагедія і подвиг народу у війні 1941–1945 рр. / М. В. Коваль // Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С.120–155.
12. Ніколаєць Ю. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни / Ю. Ніколаєць // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1–2. – С. 169–176.
13. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Гриневич. – К.,

2008. – 31 с. 14. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В.А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с. 15. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с. 16. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. О. Ніколаєць. – К., 1998. – 19 с. 17. Ніколаєць Ю. О. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками / Ю. О. Ніколаєць. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 36 с.

Александр Марущенко

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О НАЧАЛЕ НЕМЕЦКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ 1941–1945 ГГ.

В статье анализируются основные тенденции и особенности исследования современной украинской историографии отдельных аспектов начального периода немецко-советской войны 1941–1945 гг., связанных с поражениями и неудачами Красной армии в столкновениях с войсками немецкого Вермахта летом-осенью 1941 г., морально-политическим и психологическим состоянием военнослужащих и гражданского населения Украины, мобилизационной и эвакуационной политикой сталинского режима. Констатируются актуализация и активизация исследовательских усилий украинских историков в данной тематической нише, обусловленные, в частности, 75-летием со времени нападения нацистской Германии на СССР. Характеризуются новейшие историографические интерпретации этой темы и перспективы её дальнейшего изучения.

Ключевые слова: историография, СССР, Германия, Красная армия, Вермахт.

Oleksandr Maruschenko

BEGINNINGS OF THE GERMAN-SOVIET WAR (1941–1945) IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article deals with the main tendencies and peculiarities of the research of modern Ukrainian historiography concerning certain aspects of the initial period of the German-Soviet war (1941–1945). The problems under study include the following ones: defeats and debacles of the Soviet Army in their struggle against the Wehrmacht during the summer-autumn of 1941; moral, political and psychological conditions of servicemen and civilians in Ukraine after mobilization and evacuation, which have been organized according to the Stalin regime policy. The article proves the necessity and importance of the research conducted in these spheres by Ukrainian historians, especially taking into account the fact of commemoration of the 75th anniversary since Nazi Germany attacked the USSR. It also highlights modern historiographical interpretation of the given topic and prospects of its further research.

Key words: historiography, the Oder, Germany, the Soviet Army, the Wehrmacht.